

УДК 340.12

Савенко В. В., к.і.н., доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Історіософське бачення явища громадського суспільства: антична та середньовічна правова реальність

Стаття присвячена аналізу формування громадянського суспільства в умовах античної та середньовічної правової реальності. На підставі узагальнюючого огляду історії розвитку громадянських ідей та еволюції форм громадянського суспільства від античності до епохи Відродження встановлюється теоретична сутність та практичне значення цього соціального інституту.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянськість, громадянське виховання, правова реальність, правова свідомість.

Статья посвящена анализу формирования гражданского общества в античной и средневековой правовой реальности. На основании общего анализа истории развития гражданских идей и эволюции форм гражданского общества от античности до Ренессанса устанавливается теоретическая сущность и практическое значение этого социального института.

Ключевые слова: гражданское общество, гражданственность, гражданское воспитание, правовая реальность, правосознание.

This article analyzes the formation of civil society in ancient and medieval legal reality. Based on a synthesis view of the history of ideas and the evolution of civil forms of civil society from antiquity to the Renaissance theoretical nature and practical importance of this social institution was set.

Key words: civil society, citizenship, civic education, legal reality, the legal consciousness.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем філософії права залишається розуміння змісту поняття громадянського суспільства, що бачиться як інститут пошуків гідного людини способу існування та самореалізації у межах правової реальності. У розглядуваній науковій статті здійснено спробу історіософського аналізу концепцій громадянського суспільства у європейській історії права періоду античності та середньовіччя.

Метою статті є здійснення порівняльного історіософсько-правового аналізу розвитку громадянської ідеї та простеження форми її практичної самореалізації – громадянського суспільства – у європейській історії права античного та середньовічного періодів.

Стан дослідження. Упродовж усієї історії розвитку європейської філософсько-правової думки найрізноманітніші аспекти становлення, еволюціонування, роль громадянського суспільства і громадянської свободи були об'єктом уваги і предметом теоретичних досліджень багатьох мислителів світового рівня, а також сучасних соціальних філософів, теологів, правників, політологів та соціологів. Бачення перших громадянських ідей і принципів знаходимо у працях Платона, Аристотеля, Цицерона. Подальший розвиток протогромадянського світогляду був пов'язаний з добою Середньовіччя. Концепція Августина Аврелія про Божу і земну громади теоретично віддзеркалюю великий процес соціального відокремлення духовної влади Церкви і політичної влади держави, що здійснювався упродовж цієї доби.

У сучасній західній соціально-філософській традиції проблеми громадянського суспільства займають вагоме місце. Питання гармонізації стосунків між суспільством і державою у той чи інший спосіб розглядувані у працях К. Аллена, Г. Алмонда, А. Арато, А. Арена, Р. Арона, Р. Броуна, С. Верби, Р. Дарендорфа, Д. Кола, О. Ланге, М. Маркуса, К. Поппера, А. Тойнбі, Ю. Габермаса та ін.

Виклад основних положень. Ідея громадянського суспільства лежить у площині відносин людини з політичною владою, суспільства з правовою державою. Справді, держава охоплює населення, яке проживає на її території, є її громадянами, коли ж немає держави — не йдеться і про громадянство.

Проблема формування громадянського суспільства бере своє обґрунтування ще з часів Стародавньої Греції, коли стали виникати поліси — міста-держави. За політичним устроєм поліси, як відомо, були аристократичними як, до прикладу, Спарта, чи демократичними, як от Афіни, рабовласницькими республіками. Саме в них, чи не вперше, гостро постало питання взаємовідносин людини і влади в контексті аналізу різних форм державного правління.

Аристотель у трактаті «Політика» зазначав, що людина — істота політична [2, с. 28]. Політичність у греків (у стародавніх римлян — цивільність) означала такий поведінковий варіант, коли треба було не тільки сумлінно дотримувати законів і раціонально користуватися відповідними правами (ними, до речі, були наділені не всі прошарки населення), а й виявити ініціативу у зміцненні держави. Якщо її повноправні члени ухилялися від цього або робили це не належно, то їх називали аполітичними.

Дослідники філософії античності (приміром, Г. Голубєва, Г. Жураковський та ін.) вважають, що в стародавніх греків і римлян домінуючими у формуванні громадянського суспільства стали дві тенденції. Одна, що бере початок від Сократа, пов'язана саме з ідеєю громадянського виховання; друга, яку відстоював Антісфен, започаткувала традиції вільнодумства. Вивчення текстів античних авторів дає змогу переконатися, що найяскравішою животворною ідеєю стосовно формування особистості стала ідея громадянського виховання — як відповідь на суспільну потребу привести у відповідність інтереси суспільства й інтереси особистості.

Виникнення в античному суспільстві демократії, в умовах якої повноправні громадяни брали участь у політичному житті та управлінні державою, поставило першочергово питання виховання законослухняності. І хоча у громадянотворчий ідеал античності включалися досить шляхетні якості, як от мужність, сміливість, фізична досконалість, краса тощо, все ж вирішальна перевага надавалася громадянським чеснотам. Виховання доброго громадянина — ось мета правової реальності античності. Критерієм поняття «доброчесність» (у перекладі на сучасну термінологію — «громадянськість») цього періоду стає здатність особи до виконання громадянського обов'язку. Тож, ціннісні уявлення входять у правову і моральну свідомість особи, стають невід'ємною частиною її психології.

За Платоном, мета виховання полягає в тому, щоб здійснити такий вплив на людину, який би з дитинства спонукав її пристрастасно прагнути стати законослухняним громадянином. При цьому він відстоює первинність, пріоритет інтересів держави, а не особистості, адже «ні спокуса ні насильство не можуть примусити громадянина зрадити інтереси держави» [7, с. 67]. Однак найбільш позитивною рисою громадянського виховання Платона є розроблений ним принцип гармонії. У праці «Держава» він надає гармонії і морального, і соціального значення: гармонія,

за Платоном, є сукупністю гідностей громадянина, яка виявляється в його зовнішності, вчинках, висловлюваннях і створюваних речах. Фактично, в його творчих ідеях громадянське виховання вперше набуває концептуального оформлення. У цій концепції підкреслюється необхідність гармонійного взаємозв'язку морального, правового та політичного начал [7].

Проблема необхідності гармонії людини і громадянина, поставлена Платоном, у подальшому відіграла роль філософської дилеми, каменем спотикання. Багато видатних мислителів, і серед них Ж.Ж. Руссо, Дж. Локк, А. Токвіль, Ш. Монтеск'є та ін., намагалися її розв'язати, знайти оптимальне поєднання громадянськості та людяності.

Аристотель ставив питання про розрізнення поняття доброчесності людини і доброчесності громадянина залежно від державного ладу, вважаючи, що воно неодмінно зумовлюється останнім. Виходячи з принципу визнання всіх людей як громадян держави, Аристотель зазначав, що громадянська доброчесність полягає у правовій і моральній свідомості особи, її здатності добре виконувати свою справу. Він уточнював, що «доброчесність громадянина очевидно і полягає у здатності прекрасно і владарювати, і підкорятися» [7, с. 451]. До того ж, така демократична вимога законслухняності стосується, на думку Аристотеля, всіх громадян держави. Розкриваючи поняття «законслухняність» і «доброчесності громадянина» він висловлював судження про необхідність наявності в людині сукупності прав, бо «громадянином є переважно той, хто володіє сукупністю прав», та «лише вільний громадянин повинен брати участь в управлінні справами держави» [7, с.765].

Відомо, що афінські громадяни користувалися такими почесними правами (привілеями громадянської честі), як от правом займати посади, бути суддями, брати участь у виборах посадових осіб, володіти нерухомістю, мати власність, вступати в шлюб з афінянками та ін.

Серед параметрів громадянської особистості в межах демократичної держави важливе місце, на думку Аристотеля, постає законслухняність (до речі, ним вперше застосовано цей термін). Мислитель, зокрема, наполягав, що «отримати змолоду правильне керівництво на шляху до доброчесності важко, коли не виховуватися за відповідними законами; адже розсудливе і стримане життя не дає задоволення більшості, а особливо молодим. Тому виховання і заняття повинні бути визначені законами. Саме завдяки законам ми можемо стати доброчесними» [7, с. 293]. Отже, древньогрецький філософ підкреслював позитивний вплив законів на формування громадянськості.

Аристотель також першим висловив думку про те, що виховання законслухняності є основою благополуччя й стабільності існуючої держави. Адже, на його переконання, «законодавець повинен поставитися із винятковою увагою до виховання молоді, оскільки в тих державах, де цього немає, сам державний лад завдає шкоди» [7, с. 628].

Отже, завдяки зусиллям Сократа, Платона й Аристотеля ідея формування громадянського суспільства як відповідь на суспільну потребу розв'язати суперечність між інтересами індивіда й держави остаточно сформувалася та стала традиційною для всіх гуманітарних і суспільних наук.

Необхідно зазначити, що саме цю ідею, незалежно від впливу античності, продуковано й у різних ученнях Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю, причому тут вона інтерпретувалася у рамках підпорядкування інтересів особистості інтересам держави.

Виходячи з традицій формування громадянського суспільства, численні автори подальших історичних періодів, сучасники різних державних утворень підкреслювали необхідність формування такої особистості, для якої наявність усієї повноти громадянських прав, благо суспільства є настільки ж органічно необхідними, як і гуманність, дружба, прагнення до щастя, тобто особистості, для якої повага до законів – основа доброчесності, а законне – тотожне справедливому.

Водночас із концепцією громадянського виховання уже в період античності бере свій початок протилежна їй концепція вільного виховання (термін пізнішого походження), розроблена школою кініків, засновником якої був Антісфен. Вчення кініків виникло в умовах кризи античного полісу і було своєрідним протестом проти суспільства, в якому панувала демократія, однак лише для привілейованої меншості вільного населення, що вилучало рабів та негромадян із життя суспільства. Втративши інтерес до держави, що стала ворожою людям, вони звернулися до особистості. Цілковита незалежність від навколишнього світу, демонстративне нехтування будь-якими державними й соціальними інститутами – основні елементи вчення кініків. На противагу ідеям законслухняності та ідеалу громадянськості, кініки сповідували індивідуалізм і політичний індіферентизм. Щоб наголосити на тому, що вони не належать до жодної держави, кініки запровадили спеціальний термін «космополітизм».

Багато античних авторів (серед них Ератосфен, Філон та ін.) свідчать, що саме один з послідовників Антісфена – Діоген Синопський першим назвав себе «космополітом» і «громадянином світу». Коли Діогена запитали, звідки він, той відповів: «Звідусіль. – Що це означає? Ви бачите перед собою громадянина світу». Кініки з властивим їм радикалізмом відмовились від громадянських прав у будь-якому полісі. За кінком, істинна держава в космосі, а він його громадянин нік [3].

Отже, космополітизм виник як ідеологія «негреків» та інших «негромадян» еллінського світу. Якщо для стародавнього грека вигнання з рідного полісу і смерть на чужині являли собою трагічну ситуацію і найбільше покарання, то кініки в цьому не вбачали нічого загрозливого. Філософ Епіктет так реагував на цю проблему: «Вигнання? Але куди? Чи може хто-небудь викинути мене з світу?» [9, с. 234].

Концепція кініків знаходить свій розвиток у пізніших вченнях скептиків та стоїків. Епікур, до прикладу, вважав, що необхідно звільнитися від «уз звичайних справ громадянської діяльності» і тим самим набути стану безтурботності [5, с. 235]. Римський імператор Марк Аврелій відстоював думку про самодостатність, особистісну моральну досконалість навіть у кризових державних ситуаціях. Відтак громадянські гідності стають нібито зайвими, а громадянські обов'язки залежать від примх і настроїв тирана.

Вчення кініків, деякі ідеї якого пізніше мали свій вплив на стоїків, а згодом і Ж.-Ж. Руссо, Ф. Ніцше, Л. М. Толстого та ін., про самозаглиблення, самоспостереження і самовдосконалення сприяло розвитку традицій правового нігелізму, тобто формування особистості, яка відкидає право як систему правил поведінки у суспільстві і перебуває в дисгармонії з державою і суспільством (при цьому будучи в гармонії лише з собою і природою).

Сформульована в античні часи ідея громадянського суспільства з притаманним йому культом вільної, піднесеної, з почуттям власної гідності особистості в середні віки була знехтувана. Замість прославлення громадянських чеснот з'явилася заповідь, що «всяка душа хай буде покірна вищим властям» [6, с. 124]. Вважалося, що в земному житті з метою збереження благополуччя держави необхідно виховувати в людей

покірність володарю, верховному правителю як наміснику Бога (до прикладу, Блаженний Августин наголошував на цьому в IV ст., Фома Аквінський у XIII ст.).

Проте, концепція Августина Аврелія про Божу і земну громади рефлексивно відобразила великий процес соціального відокремлення духовної влади Церкви і політичної влади держави, що здійснювався протягом цієї доби. Рецепція і переосмислення римського права середньовічними мислителями створювали підмурки для юридичного обґрунтування статусу особистої та станової свободи, надавали можливість формування деяких правових принципів політичної організації суспільства. Ця тема знайшла відображення у християнській інтерпретації ідей природного права, яка на місце загального морального закону, що його проповідувала філософія стоїків, поставила премудрість і волю божу (у Аврелія Августина, Фоми Аквінського).

Отже, в теоріях походження громадянськості в античну та середньовічну добу можна виділити два основних погляди. Перший, соціологічний, інтерпритує громадянськість як притаманну кожній особистості (а відповідно, і світовій людності) потребу. Кожна людина відчуває схильність належати до якогось державного організму з метою виживання. Якщо ж така потреба не виявляється, то ця аномалія продиктована ненормальністю певних зовнішніх умов, у яких такий індивід зростав або існував. Наведена думка об'єднує як тих, хто вважав, що диференціація людства за державницькою ознакою має соціальне коріння, так і тих, хто вбачав причину цього в природних чинниках — біологічному. Другий, конструктивістський, вибудовує і реконструює громадянськість завдяки стосункам, що виникають у структурованому суспільстві і відповідно фіксуються у свідомості (як-от авторитетність, лідерство, підлеглість, залежність, влада, закон тощо). Саме завдяки значущості таких стосунків для індивідуального життя, зокрема для самозахисту, і виникає потреба особистості у державному механізмі.

Висновок. Таким чином, у процесі акумуляції цих теорій поступово склалася цілісна концепція громадянського суспільства як сфери недержавних суспільних відносин, що так чи інакше співвідноситься і взаємодіє з державою як політичним інститутом. Під громадянським суспільством стали позначати суспільні явища, що виключають державний протекціонізм. Єдність права і закону, у цьому контексті, визначається у співвідношенні права як сукупності осмислених правових принципів та норм, спрямованих на організацію та упорядкування суспільних відносин, що виражається у розумінні права як ідеалів, цінностей, принципів, норм, правил і т. д., а закону — як нормативно-правових актів, доктрин, прецедентів, правових звичаїв, договорів тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Сочинения: в 4 т. / Аристотель. — Т.4. — М.: Мысль, 1983. — 830 с.
2. Аристотель Політика / Аристотель // Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. — К.: Основи, 2000. — 239 с.
3. Волинка К. Г. Теорія держави і права / К.Г. Волинка. — К.: Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2003 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/section/25/31/>
4. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография / С. И. Максимов. — Харьков: Право, 2002. — 318 с.
5. Материалисты Древней Греции: Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / Пер. М. А. Дынника. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. — 239 с.
6. Опарин А. А. Религии мира и Библия: монография / А. А. Опарин. — Харьков: Факт, 2000. — 176 с.
7. Платон. Держава / Платон // Пер. з давньогр. Д. Коваль. — К.: Основи, 2000. — 355 с.

8. Платон. Избранные диалоги / Платон [Пер.]. — М.: Рипол классик, 2002. — 900 с.
9. Римские стоики: Сенека. Эпиктет. Марк Аврелий: Сборник / Составитель В. Сапов. — М.: Республика, 1995. — 464 с.
10. Сливка С. С. Філософія права: навчальний посібник / С. С. Сливка. — К.: Атіка, 2012. — 256 с.
11. Цвік М. Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження) / М. Цвік // Право України. — 2010. — № 4. — С. 22–28.

УДК 341 (091)

Вайцеховська О. Р., к.ю.н., доцент кафедри міжнародного права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Історія зародження міжнародних фінансових відносин в стародавній період

В даній статті здійснено науковий аналіз історичних аспектів зародження міжнародних фінансових відносин в стародавній період. Сформульовані характерні особливості перших міжнародних фінансових відносин даного періоду.

Ключові слова: міжнародні фінансові відносини, товарообмінні відносини.

В даній статті произведен научный анализ исторических аспектов зарождения международных финансовых отношений в стародавний период. Сформулированы характерные особенности первых международных финансовых отношений данного периода.

Ключевые слова: международные финансовые отношения, товарообменные отношения.

Scientific analysis of the historical aspects of the emergence of international financial relations in the ancient period is conducted in this article. Characteristic features of the first international financial relations of that period are formulated.

Key words: international financial relations, barter relations.

Постановка проблеми. Зміни в міжнародних відносинах і міжнародному праві на початку ХХІ ст. поставили перед світовим суспільством та наукою низку нагальних проблем. Постало питання спроможності міжнародного права як основного регулятора міждержавних відносин ефективно виконувати свою функцію на тлі тотального невиконання окремими суб'єктами міжнародного права своїх зобов'язань. Серед можливих важелів впливу на подібних суб'єктів міжнародного права на перший план сьогодні поступово виступає як найефективніший економічний вплив. У зв'язку з цим роль міжнародного фінансового права у розвитку світового співтовариства невпинно зростає, що зумовлює науковий інтерес до вивчення даної галузі міжнародного права на всіх етапах його становлення, починаючи з моменту його зародження. Не зважаючи на те, що міжнародне фінансове право як галузь міжнародного права сформувалась в період індустріалізації, перші міжнародні фінансові операції мали місце ще в ІІІ тисячолітті до н.е. та були пов'язані з розрахунками у грошовій формі між державами та їх громадянами у зв'язку з торгівельними операціями між ними [1, с.44]. Тому вивчення всіх етапів становлення фінансового права як галузі